

ФОЛЬКЛОРНІ ОСОБЛИВОСТІ УСНИХ ОПОВІДАнь ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1947 РОКУ

Леся Халюк

УДК 801.81:314.745

У статті на прикладі усних оповідань-спогадів про переселення 1947 року розглянуто їхні художні риси та сюжетно-композиційні особливості.

Ключові слова: усні оповідання-спогади, чутки, оповіді-листи.

The present article is aimed at considering artistic traits and topic composition features based on oral stories-memories about the 1947 deportation.

Keywords: oral stories-memories, rumours, stories-letters.

Упродовж останнього десятиріччя українська фольклористика спрямована на узагальнююче об'єктивне наукове дослідження фольклорної спадщини українців, витвореної у ХХ ст., причому не лише в Україні, але й поза її межами. Адже поняття загальнонаціонального фольклору, як справедливо зазначив Р. Кирчів, може наповнитися реальним змістом лише на основі визначення й узагальнення спільностей, «універсалів» регіональних фольклорних традицій, у поєднанні з їх місцевими особливостями, що разом творять неповторне багатобарвне суцвіття національної фольклорної єдності [11, с. 13]. Так, вагомий пласт вербальної культури поповнився новими зразками поетичної творчості та ввібрав усе, що вистраждав український народ на землях Холмщини, Лемківщини та Підляшшя більше ніж півстоліття тому. Зокрема, в усних спогадах висвітлено тему переселення українців зі споконвічних українських автотонних земель на захід Польщі в 1947 році.

Специфіка розглянутого фольклорного явища полягає в тому, що народні оповідання про переселення 1947 року створюють і нині. У незалежній Україні народ одержав право вільно обговорювати своє недавнє минуле, не боячись давати йому правдиві оцінки. Під час бесід, часом мимоволі, їхні учасники повертаються до подій 1947 року і «творять» оповідання-спогади.

Дуже істотним, з дослідницького погляду, є факт часової відстані оповідних фіксацій від подій, яка становить шістьдесят і більше років. Живими свідками й оповідачами є ті, хто в часи переселенського лихоліття були дітьми. Отже,

від них тепер записують оповідання про побачене й пережите: як відбилася ця страшна дійсність в їхньому дитячому сприйнятті й осмисленні, а також збережене в пам'яті усне передання того, що пошепки переповідалося в колі родини чи вірних друзів. Таким чином, відбувалося творення оповідань з елементами переказу.

Зрештою, і раніше в одній часовій площині виникав переказ або його елементи, коли до розмови долучалися наймолодші з тих, кого обминула лиха година, але вони про неї довідалися з розповідей батьків та родичів. У цьому аспекті найхарактернішими прикладами переказів чи їх частин є оповіді третього покоління, тобто тексти, які відтворюють пам'ять трагедії, записані з уст онуків, тексти про те, що вони чули від батьків, дідів, бабусь. Саме тому, що почуте стосувалося найрідніших, воно справляло неабиякий емоційний вплив і давало поштовх до творення прозових фольклорних зразків.

У процесі творення й переказування усних оповідань на рівні підсвідомості підключається функція збереження пам'яті роду. Можливо, у подальшому саме ця функція матиме одне з важливих значень при відтворенні та написанні оповідних зразків, адже, повертаючись до своїх коренів, кожна українська родина в Польщі знаходитиме у своєму минулому відголоски трагедії, яка певною мірою зачепила кожного, хто жив у той час на зазначених територіях. Першоосновою сфери побутування і творення переказів буде родина та її найближче оточення.

Розглядаючи явище в діахронії, фіксуємо, по-перше, типове середовище збереження,

побутування цього фольклору в умовах тотальної заборони, специфіку його функціонування й усний механізм горизонтальної та вертикальної передачі між поколіннями, а по-друге, — кристалізацію, вироблення в цих оповідях на дистанції часового осмислення й міжпоколінної трансмісії певних власне фольклорних рис, які дають підставу зарахувати ті чи інші тексти до фольклорних. Такі тексти можемо знайти серед архівних матеріалів, що стали не так давно доступними, а також серед фіксацій останнього десятиріччя, які мають неабияку цінність і науково-пізнавальне значення.

Звісно, досліджувані нами усні оповідання виникали як словесно-образний відгук на події, що відбувалися в конкретних селах. Але оскільки їх фахового вивчення у контексті часу зі зрозумілих причин не було, то можемо робити наукові припущення на основі офіційних документів, листів, архівних матеріалів, а також тих народних оповідань, створених у наші дні, які відбивають події 1947 року.

Першими серед прозових творів про переселення та життя на новому місці були чутки. Вони виникали як інформація про те, що вже з кимось сталося у сусідньому селі/ повіті. Оскільки офіційні документи виявляють початки переселення спершу до України в 1945–1946 роках, то зрозуміло, що така інформація поширювалася спочатку у формі чуток, які згодом підкріплювалися повторенням типових ситуацій у селах, куди вони доходили. Поштовхом до поширення чуток були реальні факти, які вражали своєю ірреальною правдою.

Інформація, закладена в чутках, могла видаватися гіперболізованою, викликати сильний емоційний відгук, спонукати до її передачі іншим. У сфері побутування чутка про переселення набувала ознак переказу, тому що переказували почуте від когось, але не пережите тим, хто оповідав. Реальне сприймалося як ірреальне, і тому до таких оповідей ставилися спочатку як до чуток, але визнавали в них ступінь імовірності. Це, зокрема, засвідчують народні оповідання. Наприклад: «Десь при кінці червня один чоловік сказав мамі в дуже великій таємниці, що буде ще

одно виселення» [1, с. 431]; «Весною 1947 року дійшла до нас чутка про початки виселювання на “земє одзисканє”. Старші люди не вірили, що виселення докотиться також до нас» [1, с. 301]; «Rok 1947 okazał się dla nas tragiczny. W marcu dowiedzieliśmy się, że mają być wysiedlone jakieś tereny w Polsce. Nikt jednak nie wiedział o jakie tereny chodzi, a tym bardziej nikt się nie spodziewał, że to może być nasza ziemia — Łemkowyna» [3, с. 36] («Рік 1947 видався для нас трагічним. У березні ми довідалися, що якісь терени в Польщі мають бути виселені. Ніхто, проте, не знав, про які терени йшлося, а тим паче, ніхто не вірив, що це може бути наша земля — Лемківщина»).

Отже, народні оповідання, створення яких відбувається і в наші дні, підтверджують припущення про побутування спершу чуток — жанру усних оповідей, що відображають початкову стадію процесу фольклорної творчості. Однак стосовно наведених прикладів, і, очевидно, загалом можемо зробити висновок: смисловий аспект чуток про переселення 1947 року не потребував гіперболізації — сама дійсність в очах очевидців набувала ознак гіперболи.

Елементи чуток, включені в народні оповідання, яскраво ілюструють традиційний прийом цього жанру, що виявляє процес передачі чуток і анонімність особи, яка їх повідомила: «Робиться трохи спокійніше, але снуються чутки про наступне виселення: тим разом на захід» [1, с. 487]; «Весною 1947 року прийшла вістка, що українців виселяють на західні землі Польщі» [2, с. 400]; «У травні-червні 1947 року доходили до нас чутки, що виселяють українців і кудись вивозять» [4]; «Кажут люди згори, що буде якась акція, буде військо польське виганяти на схід» [1, с. 280]; «Військо щораз частіше відвідує, говориться про виселення на Ольштин. Десь нібито й почалося» [1, с. 72].

Так само в оповіданнях, складених уже після переселення на західні землі, коли люди ще не могли й не хотіли вірити в остаточне вигнання і сподівалися на повернення додому, також висловлюється їхня надія на повернення, наприклад: «Одного року пішла чутка, що вже мають нас везти, люди збирають харчі,

щоб знову не голодувати, але чутка є тільки чуткою» [1, с. 74].

На прикладі чуток, виявлених у народних оповіданнях, можемо вести мову про особливу функцію цього жанру: *оперативно виявляти суспільні настрої щодо навколишньої соціальної ситуації*. Саме цей аспект — оперативно виражати суспільні настрої — є вирішальним у виборі лексичних формул і кліше, які відбивають суть події чи факту.

Як відомо, чулки, а також перші повідомлення, поголоски — явище короткочасне. Це доводять і досліджувані зразки фольклорної прози про переселення 1947 року. Утім, вони, на думку С. Мишанича, становлять безперечну цінність як матеріал для пізнання світогляду народу, його етичних почуттів, поглядів [5, с. 38]. Для нас цей жанр цінний ще й тим, що в ньому фіксуються перші суспільні оцінки буття українського села в Польщі у його переломну, трагічну добу.

Ведучи мову про художні ознаки чуток і поголосок, С. Мишанич вказував, що в них оповідь слідує за подією, є певне узагальнення побаченого, почутого, суб'єктивна інтерпретація багато в чому збігається з колективною думкою; як і в інших різновидах народної прози, наявний інформатор-оповідач, виклад динамічний, характеристика об'єкта розповіді подається із врахуванням того, що вже знають або можуть знати про нього слухачі [5, с. 39].

Як жанр, що найбільше наближений до джерел народного мистецтва слова, чулки про переселення 1947 року на сьогодні потребують пильної уваги. Нагальність цієї справи пояснюється, насамперед, віком інформаторів, які нині ще можуть поділитися своїми спогадами про пережите.

У порівнянні з чулками усні народні оповідання виявляють вищий ступінь узагальнення, типізації, хоча основна їхня відмінність полягає в природі творення, оскільки в них ідеться про бачене й пережите самим оповідачем. Будучи фрагментами побутового мовлення, усні оповідання виявляють творчий елемент найбільш повно й виразно [5, с. 24]. Можемо припустити, що в 1940-х роках народні оповідання про

екстремальну соціальну та політичну ситуацію побутували в усіх можливих формах: і як емоційні враження від побаченого й пережитого, і як монологи-роздуми, і як монологи-сповіді, і як багатоепізодні оповідання-хроніки і т. д.

Своєрідними оповіданнями (чи текстами з елементами народних оповідань) були на той час листи до офіційних урядових установ, у яких у певній логічній послідовості подано інформацію, але у викладі позначається вплив емоційного стану тих, хто описував становище переселенців у конкретному поліетнічному, переважно польському, середовищі. Зразки таких народних оповідей, ніби зразки-характеристики, зразки-документи, що зародилися за трагічних обставин і на тривалий час були приховані від громадськості, а в офіційних колах, попри сподівання їхніх авторів, не мали ніякого резонансу.

Згадані листи засвідчують стурбованість їхніх авторів і розгубленість, небажання вмирати на чужині. Наведемо уривки з деяких листів: «На захід я не схочу вертати, бо там я нічого ніє стратив..., то мніе дайте раду, як я маю жити, гдіе я ся маю удати?!» (Микола Лизак) [10, с. 69]; «Я старий і хочу вмирати на своїй землі» (Іван Ротко) [10, с. 47]; «Хочу рештками сил вернутися на рідну землю і там зложити свої старі кости» (Марія Костів) [10, с. 58]; «Я би дуже радо хотів там ся повернути й там свою голову положити» (Семен Сокач) [10, с. 53].

У всіх листах висловлено єдине прохання — повернутися на рідну землю. Варто зауважити, що причин для повернення, як випливає з листів, дописувачі називають безліч. Багато з адресантів нарікали навіть на якість повітря: зовсім не таке, як у горах. Для Степана Яцвіва та Марії Костів, скажімо, причин було без ліку, однак вони назвали серед них і повітря: «Тут навіть повітря для нас не є здорове» [10, с. 43]; «Тому що тут, на західній землі, не пасує нам повітря» [10, с. 58]; «Так, як нам клімат не відповідає тих сторін. І тепер я і моя родина дуже часто хоруєме з powodu зміни клімату» [10, с. 40].

У листах є також свідчення про приниження людської гідності українців-переселенців, про їхній протест щодо переселення. Іван Ющак з Боднар-

ки писав, що він вважає «висідлення з рідної хати й господарки рільної безпідставним. В так варварський спосіб зроблено мені велику кривду, з котрою я ніколи не можу погодитися» [10, с. 40]. А це рядки з листа Андрія Злезьона: «Батьки й прадіди працювали й жили тут від незапам'ятних літ, і не зустріла їх така кривда, як мене в 1947 році, що забрано в мене батьківщину» [10, с. 47]. Іван Турко робить підсумок: «Примусове виселення мене... вважаю за незгідне з гідністю людини» [10, с. 52]. Також можемо зауважити, що в багатьох листах звучить віра в повернення на рідну землю. Так, Розалія Мінько пише: «Бо думаю на весну вернути до села Рибне» [10, с. 67].

Оповіді-листи репрезентують жанр народного оповідання, до оперативного творення якого призвів біль за втраченими рідними землями, родичами та односельцями, які були «розкидані» по різних куточках країни.

Оскільки переселення набуло тотального характеру, то незаперечним може бути й висновок щодо масового характеру виникнення й побутування усних оповідань про переселення та життя на нових «відзисканих» землях саме в часовому і просторовому контексті.

Оповідання, аналізовані в запропонованій статті, ілюструють поширення їх у просторовому контексті. Варто навести приклади, у яких спостерігаємо повідомлення про розповсюдження чуток щодо переселення і про намагання людей уникнути цього будь-якими засобами: «Pamiętam, jakby to było dzisiaj. Jacenik wtedy chodził do szkoły, kończył gimnazjum w Krynicy, miał zdawać egzamin. To był czerwiec. Wszyscy szykowali paczki. A my planowaliśmy odebrać zaświadczenie od dyrektora szkoły, że Izidor musi skończyć szkołę, żeby nie wyjeżdżać» [3, с. 20–21]. («Пам'ятаю, начебто це було сьогодні. Яценік тоді ходив до школи, закінчив гімназію в Криниці — мав складати екзамен. То був червень. Усі пакували клумаки. А ми планували отримати довідку від директора школи, що Ісидор мусить закінчити школу, щоб не виїжджати»); «Як польська влада проголошує виселення, люди втікають у Верхратські ліси, деякі купують в Угнові метрики в польського ксьондза, роблять усе, щоб тільки залишитися» [1, с. 72].

Виявляючи загальні ознаки жанру народного оповідання, помічаємо водночас риси творчої індивідуальності оповідача. Інколи про одну й ту саму подію чи випадок розповідають двоє і більше осіб — кожен по-своєму, засвідчуючи, з одного боку, своєрідну манеру висловлювання, володіння художньо-поетичними засобами, з другого, інтерпретацію й оцінку пережитого чи побаченого. Таке зіставлення дає докладнішу, рельєфнішу, багату на оригінальні деталі картину.

За емоційним наповненням розповіді переважно драматичні, навіть трагічні, адже в них часто йдеться про образи, знуцання, страждання, муки та смерть. Тож оповідь ведеться лаконічно, стримано, хоча за цими ознаками вчувається вир почуттів; часом мова оповідача емоційна, оформлена короткими окличними реченнями, деякі з них повторюються: «Нас вивезли в червцьови. Не? В червцьови ми пуїхали — то всьо засіяне й засажене, і всьо так зосталося. Ну, таке...» [8, с. 77]; «В нашому селі нима нікого, тільки лісничівка побудована. Цалковите лісом всьо заседлілі, жеби ми ся не мели до того вернути. А земля була (нерозбірливо) спаняла. Ну шо було зробити? Можна було вернути, але до чого? Карчувати? Топиру зачинати мотикою? То нима сенсу, нима сенсу. Сило — тільки назви (гірко сміється). Сило — тільки назви. Ладне село було, ну» [8, с. 521].

Іноді розповідь супроводжується плачем, сльози переривають її: «Я й у війську був польському, й у в'їзеню [тюрмі. — Л. Х.] був на заходи. Забрали до візеня мене. Заїхалісмо на захут. Був зо три місяци. Приїхали вночи, окружилі хату, и окружилі хату: “Заберайсе!”. Ну я., ну ще сестру мою двоюрідну. [А за що?] Ни знаю, я і дзісь ни відаю, за що я сидів. Мене... Скажу, як мене билі (плаче)» [8, с. 71].

Більшість розповідних зразків має сюжетний характер, що є ознакою фольклорної прози: «Народний оповідач, — зазначає В. Сокіл, — більше схильний за своєю творчою потенцією до сюжетного оформлення події (чи кількох епізодів), їх образного осмислення» [6, с. 10]. Так, аналіз зразків фольклорної прози показує, що їм властива сюжетна різноманітність. Про-

те характерною ознакою більшості з них є те, що оповідачі прагнуть поглянути на своє життя в цілому, передаючи найбільш вражаючі моменти. Осмислюючи причини переселення 1947 року, вони охоплюють ще довоєнний час (до Другої світової війни). У такий спосіб постає низка епізодів, характерних багатом народним оповіданням про 1940-ві роки: відносно благополучне життя до війни, господарювання на землі, яка є «годувальницею», а праця на ній — запорука сімейного добробуту; далі — Друга світова війна; переселення 1945–1946 років, переселення 1947 року (операція «Вісла») і, насамкінець, життя на нових західних землях (стосунки з поляками, можливість здобуття освіти рідною мовою та вільного віросповідання тощо).

У таких розгорнутих оповіданнях та переказах вивести типовий зачин або закінчення зразка важко. Адже спільну всенародну трагедію та обставини переселення кожен переживав і осмислював по-своєму. У кожного оповідача у творчій уяві вимальовувалася конкретна картина його життя з багатьма епізодами, у якій переважали трагічні барви вимушеної еміграції. Починаються такі оповідання або з якоїсь конкретної думки, або, частіше, із загальної, яка розкривається згодом: «Так, так, ну от початок пам'ятаю. Як виседлялі? Нас так виседлялі...» [8, с. 519]; «Село Огнись то єсть коло... Біло... Біловельська, Біловельські повіт. Там мої прадиди, диди були і батькі. І там ми жили, пока нас вигнали з дому, як було виселене» [8, с. 481]. Багато оповідань мають подібні зачини, наприклад: «Моя родина складалася з батька, Григорія Федака, мами, шістьки діток... [1, с. 451]; «Я зістав з сестром і братом, бо мама вмерла давніше, тата забили, а решта родини ся розійшла» [1, с. 230]; «Походжу я з вербицької селянської родини. Тато мій називався Василь Солодуха, мама — Настя. Нас, дітей, у батьків було четверо: найстарший брат Яків, потім я, відтак, дві сестри — Маруся й Катруся» [1, с. 79]; «Mając jedenaście lat przeszłam straszną tragedię» [7, с. 15] («Мені було 11 років, коли сталася страшна трагедія...»); «Jak wygnali nas na Zachód, miałam siedem lat» [7, с. 101] («Як вигнали нас на захід, я мала сім

років»). Оповідачі вводять слухача в конкретну ситуацію, повідомляючи свій вік на початок переселення, склад сім'ї, місце розташування села.

Частина історії починається з кількісної характеристики жителів села, до того ж обов'язково майже всі респонденти зазначають не лише кількість членів родин, але й національність, оскільки на той час, як бачимо, це мало важливе значення. Іноді також згадують і про рівень культурного життя на селі (наявність церкви, школи, гуртків, діяльність «Просвіти» тощо). Наприклад: «Наше село було мале, 95 родин, майже ціле українське. Було 7 родин мішаних, де жили жінки польки, одна польська родина й один жид» [1, с. 161]; «Моє село Гонятин було невеликим селом на Холмщині в Грубешівському повіті, в котрім проживало 84 родин-господарств, з цього 3 жидівські родини, 12 польські та 69 українські... У селі була польська школа від 1-го до 4-го класу, читальня українська — “Рідна Хата”, працювала також кооператива» [1, с. 120]; «Село Дібча нараховувало 180 номерів, ціла людність — українська, три родини українсько-польські, шість жидівських. Село було працююче й патріотичне, діяла кооператива, а при ній бетонарня, читальня «Просвіти», відбувалися фестони, вистави, виступи. Керували цим усім такі люди, як Іван Никеруй, Михайло Кудлак, Заплава Василь, Заплава Теодор» [1, с. 176].

В оповіданнях-спогадах зазвичай подається багато імен, прізвищ, прізвищ людей, назв місцевостей тощо. Пояснюємо це «оживленням» пам'яті про загиблих, про українські села на Холмщині, Південному Підляшші та Лемківщині, які або взагалі зникли, або ж перебувають на межі зникнення. Пам'ять про них, на думку оповідачів, можна зберегти лише таким чином.

Зачини багатьох оповідань містять інформацію про матеріальний статус сім'ї перед війною або переселеннями 1945–1946 років та 1947 року: «Мешкали ми на краю села, мали гарний город, багато овочевих дерев» [1, с. 165]; «Moi rodzice żyli na gospodarce. Mieli ziemię, dom» [7, с. 101] («Мої батьки жили з господарства. Мали землю, хату»); «Mielismy pole, krowy, dwa konie. Mama najęła więc służbę: służyć i służąca» [7, с. 18] («Ми мали поле,

корів, двох коней. Мама, отже, найняла робітників: помічника й помічницю); «Gospodarstwo nasze było dość duże, bo dziewięciohektarowe, położone bardzo malowniczo na górze» [7, с. 32] («Наше поле було дуже великим, мало дев'ять гектарів і розкинулось мальовничо на горі»).

Народні оповідання про переселення 1947 року закінчуються, як правило, реченнями-узагальненнями, які підкреслюють композиційну завершеність зразка, наприклад: «Дуже ся тішу, же сьме ся дочекали свого, же можу в церкві поспівати, а нашим Борцям нехай земля буде легка» [1, с. 510]; «Описала я історію свого села й наших людей коротко, бо неможливо все списати про пережиття нашого українського народу в той страшний час» [1, с. 403]; або назвою місцевості,

1. Гук Б. Пропам'ятна книга «1947». – Варшава : Тирса, 1997. – 647 с.

2. Сергійчук В. Трагедія українців у Польщі. – Тернопіль, 1997. – 438 с.

3. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Ługów i okolic. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – R. 1. – 151 s.

4. Стець А. Акція «Вісла» в Березно [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.holm.kiev.ua/?page=106&lang=1&cath=21>.

5. Народні оповідання / упор., вступ. ст. С. Мишанича. – К. : Наукова думка, 1983. – 503 с.

6. Сокол В. Одзвонив голодомор // Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи Василя Сокола. – Л. : Афіша, 2003. – С. 5–18.

коли респондент здебільшого зазначає, чи залишився на західних землях, чи повернувся з часом назад: «У 1959 році я вернувся у свої сторони й став читати “Наше слово”. Люблю читати й далі. Нас тут, у Переводові, тільки чотири українські родини» [1, с. 34]; «Потім я перенісся до Жечна, де був 14 років, аж вернувся разом із жінкою до її села, до Команчі» [1, с. 34].

Отже, можемо дійти висновку, що художні засоби та елементи композиції в народній прозі про переселення 1947 року виявляють свою традиційність, тобто фольклорний досвід народу підключається до створення народно-прозових зразків унаслідок емоційного зрушення від пережитого і прагнення відтворити його образним словом.

7. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Brzozy i okolic. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – R. 2. – 280 s.

8. Аркушин Г. Голоси з Підляшшя (Тексти). – Луцьк : РВВ: Вежа Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. – 536 с.

9. Морох Ю. Моє повертання // Вісник Закерзоння. – Перемишль, 2001. – № 8–9–10. – С. 12–19.

10. Tam mój dziadek żył, i ojciec żył, i ja pragnę tam żyć i umrzeć w ziemię rodzonej – документи поворотів 1956–1957 рр. // Вісник Закерзоння. – Перемишль, 2001. – № 8–10. – С. 30–76.

11. Курчів Р. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. – Л., 2002. – 351 с.